

Иманбаева С.С.¹, Сандықбаева Ө.Д.², Аширова А.Т.³,

¹Қазақ ұлттық аграрлық университетінің қауымд. профессоры, доценті, Қазақстан, Алматы қ.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

²аға оқытушысы, ф. ф. к., ³доценті, ф. ф. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru, sandykbaeva@mail.ru, anara_314@mail.ru

**«ЗАР ЗАМАН» АҒЫМЫ АҚЫНДАРЫНЫҢ
ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ ЕЛДІК ИДЕЯСЫ**

Мақалада XIX ғасырдағы заманның болмысын, ахуалын батыл жырлаған, өздерінің азаматтық ой-пікірін ашық білдірген ойшыл «Зар-заман» ақындарының шығармашылық толғаулары қарастырылады. Қазақ халқының тарихи-әдеби мұралары – ұлттық мәдениетіміздің, тарихымыздың негізгі өзегі, оның маңызды саласы. Әрбір қоғамдық дәуірдің ойшыл, өршіл ақындары ел өміріндегі күрделі тарихи оқиғаларға үн қосып, өз заманының көкейтесті мәселелерін көтеріп, үнемі халық жағынан табылып, оның мүддесін көздеген ұраншысы міндетін атқарды. Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Мөңкеұлының шығармашылық мұраларының жарық көрмей, оқытылуға тыйым салынған шығармалар есебінде бағалануының өзіндік саяси себептері бар. Себебі, көркем сөзді халыққа қызмет ететін қару деп ұғынған, ақындар өз толғауларында отарлық езгінің шырмауындағы халқының мұң-мұқтажын, ата-қоныс жерінің тарылуын, дінінің ұлттық салт-дәстүрінің «аяқ асты» тапталуын, елді сүліктей сорған патша ұлықтарымен бірігіп, туған халқын қанаған атқамінер бай-болыстардың істерін әшкерелеп, өз заманының өткір әлеуметтік қайшылықтарын ашық толғап туындыларында көтерді. Заман жайлы сол бір арпалыс тұсындағы ұлтының тағдыры туралы шерлі толғаныстарын, толғауларының күшімен қоғамдық ойға айналдыра білді.

Түйін сөздер: ұлы дала, жеті қыр, рух, зар заман, ата қоныс, толғау, ұлық, би-болыс, хандық, құндылық, азаттық, отар.

Imanbaeva S.S.¹, Sandykbaeva O.D.², Ashirova A.T.³,

¹Associate Professor of the Kazakh National Agrarian University, Almaty, Kazakhstan,

²Candidate of Philological Sciences, ³Candidate of Philological Sciences Associate Professor of the
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru, sandykbaeva@mail.ru, anara_314@mail.ru

Country idea in the poetry of the poet «Zarzaman»

This article is devoted to the creative thoughts of the poets of the so-called era «Zar Zaman» («Sorrowful Times»), in which they openly expressed their civic position, boldly chanting the reality of the XIX century. The historical and literary heritage of the Kazakh people is the core of our national history and culture, its important part. Purposeful poets – thinkers at every social system in difficult historical moments in the life of their country always stood on the side of the people, raising its pressing problems, were heralds, the spokesman of the interests of ordinary people. The literary heritage of such thinker poets as Dulat Babatayuly, Shortanbai Kanayuly, Murat Munkeuly has long been considered and evaluated as forbidden to read and publish a work that had its own political reasons. Understanding the word as a weapon of service to the people, the poets in their thoughts described the sufferings of the common people from colonial oppression, the reduction of the ancestral lands and the disrespectful attitude to the issues of national traditions and religion of the people; exposed the venality of local managers in the face of the parish. Thus, the poets, in their thoughts about the fate of the nation at a difficult hour, were able to express the social thought of their time.

Key words: Great Steppe, seven facets, spirit, sorrowful times, the land of the fathers, meditations, the khanate, values, freedom, a colony.

Иманбаева С.С.¹, Сандықбаева Ө.Д.², Аширова А.Т.³,

¹ассоциированный профессор, доцент Казахского национального аграрного университета, Казахстан, г. Алматы,

²к. ф. н., ³к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru, sandykbaeva@mail.ru, anara_314@mail.ru

Загородная идея в поэзии поэта «Зарзаман»

Данная статья посвящена творческим раздумьям поэтов так называемой эпохи «Зар заман» («Скорбные времена»), в которых они открыто выразили свою гражданскую позицию, смело воспевая действительность XIX века. Историко-литературное наследие казахского народа – ядро нашей национальной истории и культуры, ее важная часть. Целеустремленные поэты-мыслители при каждом общественном строе в сложные исторические моменты в жизни своей страны всегда выступали на стороне народа, поднимая его насущные проблемы, являлись глашатаями, выразителем интересов у простого народа. Литературное наследие таких поэтов-мыслителей как Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мұнкеұлы долгое время считалось и оценивалось как запрещенные для чтения и издания произведения, что имело свои политические причины. Понимавшие слово, как оружие служения народу, поэты в своих раздумьях описывали страдания простого народа от колониального гнета, уменьшение исконных земель не уважительное отношение к вопросам национальных традиций, религии народа; разоблачали продажность местных управленцев в лице волостных. Таким образом поэты в своих раздумьях о судьбе нации в трудный час сумели выразить общественную мысль своего времени.

Ключевые слова: Великая степь, семь граней, дух, скорбные времена, земля отцов, раздумья, ханство, ценности, свобода, колония.

Кіріспе

Жаһандану жағдайында тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің алдына қойған мақсаттарға жетудегі басты кепілдіктерінің бірі – халықтың өз тарихын, әдебиетін терең игеруі, тағылымдық мәнін жадында ұстауы. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың идеясымен жүзеге асып жатқан «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламаларының жүзеге асуы тарихи-әдеби танымның қоғамдық дамудағы алатын орнын терең ұғынудан туған шара екені даусыз. «Рухани жаңғыру» идеясының негізгі бағыттарымен «Зар-заман» ақындарының толғауларындағы елдік ұстанымдарының негізгі құндылықтары ұштасып халық жадында қайта жаңғыруда. Өйткені, халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи-әдеби құнды мұраларын жинақтап ұлтымыздың рухани қазынасына айналдырып тағылым алу қажет. Қазіргі таңда ұлттық мәдениетімізге халқымыздың рухани мұрасына айрықша мән беріліп отыр, өйткені шынайы дербестік тек экономикалық тұғырдан ғана анықталмайды, ұлттық рухани мәдениеттің өзіндік ерекше өрнектерімен де анықталады.

Біз қарастырып зерделеу нысанасы етіп отырған, XIX ғасырдағы халқымыздың қоғамдық ойын бейнелеуге зор ықпал жасаған «Зар-заман» ағымының аса ірі өкілдері Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының,

Мұрат Мөңкеұлының шығармашылық мұралары да тарихи шындықтан алшақ, теріс бұрмаланып түсіндіріліп, қоғамдық ойымызда, тарихымызда әдебиетімізде өзінің тиісті бағасын алған жоқ.

«Өнегелі дана жоқ жерде, өнерлі бала да жоқ», – деп халқымыз дәл айтқандай, әрбір жаңа ұрпақ өзінің алдында өткен данагөй кемеңгерлердің тәрбиелік мән-мағынасы терең, адамгершілік мақсат-мұраттарын білдіретін, ғибратты ой толғаныстарынан тәлім-тәрбие алуы тиіс. Халқымыздың сан ғасырлық тарихымен бірге дамыған, оның қоғамдық ойының көрінісі ретінде жинақталған, ғибратты тағылымды ойға бай рухани, әдеби мұраларын, елдің болашағына кепілдік болар жас буынның бойына сіңіріп, ойына руханилықтың мәнін дер кезінде білгізу қажет.

Егеменді еліміздің ертеңі үшін, өскелең ұрпақтың азаматтық санасын қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі болып отыр. Халқымыздың ұлттық тарихымен сабақтас әдебиетімізді де қазіргі рухани болмысымызға сай жаңаша көзқарас тұрғысынан зерделеуіміз қажет. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері де, ел тәуелсіздігіне ие болғаннан кейін кешенді түрде зерттеле бастады. Ұзақ жылдар бойы қоғамдық идеологияның жетегінде шығармашылық мұралары біржақты теріс бағаланып, есімдерін халық жадынан күштеп аластатқан, айтулы ақын-жазушыларымыздың шығармашылық мұралары әдебиетімізге қайта оралды.

«Зар-заман» ақындарының азаматтық ой-пікірін, әдеби мұрасын тұтастай қамтып, жеке тұлға ретінде өмірбаянын, шығармашылығын зерттеу ісі тәуелсіздік жылдарында өріс алып отыр. Отарлық езгідегі халқының мұңын толғап, жоғын жоқтап өздері өмір сүрген дәуірді «зар-заман» деп бейнелеген осы ағымның ақындары Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Мөңкеұлының шерлі шығармашылық мұраларымен жастарды таныстырып, объективті бағалау, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның жастарын елдік рухта тәрбиелеу үшін қажет.

Ресей империясының 1822-1824 жылдары шығарған Қазақ даласын басқару жөніндегі ережелерінің талаптарына сай өлкеде дәстүрлі хандық басқару жүйесі жойылды. XIX ғасырдың II жартысында пәрменді отарлау саясатының нәтижесінде, қазақ жері бөлшектеніп, рулық жүйесі ыдырап, айламен, күшпен дінге шоқындыру арқылы халықтың діні, тілі, ұлттық әдет-ғұрпының негіздері бұзылып, кіріптарлық халге түсірілді.

Хандық жойылып, аға сұлтандық ел билеу жүйесі енген соң, қазақ жерін «бөлшекте де билей бер», дейтін отаршылдық принцип негізінде көптеген әкімшілік территорияларға бөлінді. Орыс тілін білгендерді болыс қою, аралас типтегі мектеп түрлерін ашу, араб жазуын, орыс жазуына алмастыру әрекеті де осы тұста қолға алынды.

1867-1868 жылғы әкімшілік реформасы сол кезеңге дейінгі қазақ қоғамына тән болымсыз дербестің ізін де қалдырмай жойды. Қазақ даласы темір құрсаудай әскери феодалдық басқару жүйесі орнаған евразиялық империяның шет аймағына айналды. 1868, 1886 (Түркістан уалаятындағы қазақтар үшін) және 1891 жылғы қазақ елін басқаруға арналған заңдар қазақ жерін орыс мемлекетінің меншігі деп жариялап, оған ішкі Ресейден келіп қоныстанушыларға кең жол ашып берді (Koigeldiyev, 1993). Патша өкіметі ашық түрде қазақ шаруаларын егіншілікке жарамды жерлерден ығыстыру саясатына көшті. Соның нәтижесінде дәстүрлі қазақ мал шаруашылығы терең дағдарысқа ұшырады. Орыс шаруаларының, келімсектерінің қазақ жерін еркін жыртып, тозған жерлерді тастап, жаңа құнарлы жер алып, бүкіл ең даланың тозып-тоналуын өрістетті.

«Жер тағдыры – ел тағдыры», екендігін жете пайымдаған ақын-жыраулар қоныстандыру саясатының зардаптары, нәтижелері тек халықты күйзеліс пен кедейшілікке ғана емес, сонымен бірге жерінің тозып, халықтың ішкі рухани тірегі

болған тілі мен діні, әдет-ғұрып салт-санасы, «аяқ асты» болатындығын өз шығармаларында дер кезінде көтерді.

Қазақ елі отаршылдық қақпанға түскен соң, енді екі жақты экономикалық әрі рухани қанауға ұшырады. Екі жақты салық төлеуге мәжбүр болды. Бұрын-соңды болмаған отаршыл саяси әлеуметтік билік, сол тұстағы поэзиялық туындыларда ұлт мүддесі тұрғысынан шыншылдықпен жырланған жалпы қанауға қарсы бағытталған сарынды күшейте түсті.

Өйткені, шын мәнінде реалистік бағыттағы көркем әдебиет отаршылдық дәуір табиғаты тудырған, ел билеу жүйесіндегі сырттан күшпен ендірілген өзгерістерге бұқара халықтық көзқарасы мен ой-пікірін, қарым-қатынасын білдірмей тұра алмады. «XIX ғасырдың басында ғұмыр кешкен ақын-жыраулар поэзиясындағы басты да өзекті сарын – халықтың отаршылдық құрығынан шығуға талпынған бұлқынысы үш аймаққа бөлініп ыдыраған қазақ елінің үш аймағында, үш түрлі жағдайда қалыптасты (Muzzakhetov, 1993)» – деп тұжырымдайды ғалым әдебиетші Мекемтас Мырзахметов. Бұл дәуірде өмірге келіп шығармашылық жолға түскен қазақ ақын жыраулары негізінен ауызша поэзия саласында еңбек етіп, өз заманының көкейтесті саяси әлеуметтік мәселелерін жырлады. Зар-заман ағымы қазақ қоғамдық-ойы, әдебиеті тарихындағы күрделі бір кезең.

Ұлт мүддесінің жоқтаушысы болған «Зар-заман» ағымының ақындары өлең-толғауларында біріншіден кең байтақ қазақ даласын экономикалық және идеологиялық жағынан толық меңгеру үшін неше түрлі шара амалдарды жүргізген отарлау саясатын әшкерелеп, соны халықтың санасына жеткізіп, қоғамдық-ой дәрежесіне көтеруге ұмтылды.

«Зар-заман» ағымының ақындарының шығармашылығын зерттеп тануда М. Әуезовтың «Әдебиет тарихы», атты зерттеу еңбегінің маңызы өте зор. Қазақ әдебиетінде, қоғамдық ойында шығармалыры қайшылыққа толы ақындар – «Зар-заман» ақындары.

М. Әуезов: «Зар-заман деген – 19 ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі іргелі, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір арнаға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір бәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зар-заман» ақындары деген ат қойдық. ...Зар-заман ақындарының алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, арты, Абайға келіп тіреледі.

Сондықтан қазақтың тарихымен салыстырсақ, зар-заман дәуірі толық жүз жылға созылады.

Бұрын өз еркімен жүрген елдің тіршілігі осы дәуірде қайғыны да, қазаны да толып жатқан-өзгерісті де көрген. Сол ауыр күндерді ел ортасынан екі алуан адамды шығарды дегенбіз. Біреуі тарихи өлеңдерде саналған ел қаһармандары, екіншісі ел тілегін айтып, зар мұңын сөзбен шығарған ойшыл қария, өлеңші ақын, жырау болатын» (Auezov, 1991) – деп анықтама береді М. Әуезов.

Демек, қазақ қоғамдық ойы тарихында ерекше орны бар «Зар-заман» дәуірінің ақындарының басын қосып тұрған саяси күй, сарын, тарихи ахуал қандай еді? Олардың өлең жыр, толғауларына ортақ болған қандай мәселелер? Қай кезеңнен бастап олар халыққа таныла бастады? Міне, осы мәселелердің басын ашып қарастыратын болсақ «Зар-заман» дәуірінің ақындары туралы кең мағлұмат аламыз. Бұл тақырыпты жазудағы мақсатымыздың өзі осы.

Зар-заман ақындарының көпшілігі ХІХ ғасырдың орта кезінен бері қарай Истатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы (1836-1838) және Кенесары Қасымов (1837-1847) бастаған ұлт-азаттық көтерілістен кейін тарих сахынасына шығады.

Эксперимент

ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы ұлт азаттық көтерілістер күшпен басып жаншылғаннан кейін, халықтың ой өрісі, танымы, білімі ерекше азаматтары туған халқының мұң-мұқтажын көтеріп, күреске шыға бастайды. Олардың шығармашылығына тән құбылысты, идеяларды М. Әуезов былай сипаттайды: «Бұл ақындар да ел тіршілігі мен ел ұғымына тіпті шырқап кетпейді. Бірақ елмен кейде ұғысса кейде ұғыспайды. Елді кейде мақтаса, кейде сынап, сөгеді. Кейде елмен бірге қуанса, үміт қылса, кей уақытта көптен жалғыз шығып, бөлініп алып жылайды. Өлең бұрынғыша қызық, сауық сияқты ермек емес, қауым қызметін атқара бастайды. Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат мұң, зар сияқты сезімдерінің басын қосып жаңадан ой негізін, салт санасын құра бастайды. Бұл уақытқа шейін болмаған әулетшілдік сарыны, азаматтық нысанасы шығады (Babatayuly, 2001). Отарлық езгіге қарсы бағытталған С. Датұлы (1787-1797), И. Тайманұлы мен М. Өтемісұлы (1836-1838), К. Қасымұлы (1837-1847), Е. Көтібарұлы (1855-1857) және Ж. Нұрмұхамедұлы (1856-1857) бастаған көтерілістер аяусыз күшпен басып

жанышталғаннан кейін, халықтың жай күйі оңалмай еңсесі түсіп, болашаққа деген үміті үзіліп, қайғыға түскен уақыты болатын. Сол халықтың қайғылы көңіл-күйін, қасіретін, патша өкіметінің илеуіне түскен тағдырын нұрлы-сулы құнарлы жерлердің тартып алынуын, жалпы қазақ халқының басындағы ауыр халді жырларына арқау еткен, ойшыл, уайымшыл (қайғышыл) ақындар шоғырын тарих сахнасына шығарды. «Зар-заман» ағымының халық арасында есімдері жыр, толғаулары кең танымал болған ақындары Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы болып саналады. Енді әрбір ақынның шығармашылық мұраларына жеке тоқталайық.

Біз жоғарыда «Зар-заман» атауы Шортанбай Қанайұлының өлеңімен байланысты туындағанын айтқан едік. Бәрінің басын қосып тұрған саяси күй, сарын ортақ болғанмен, әрқайсысы өз танымымен халқының отарлық тәуелділіктегі тұрмысын, жер суының тарылуын, береке-бірлігінің кетуін, ұлттық салт-дәстүрінің «аяқ асты» болуын өздерінше халыққа жеткізді.

Дулат Бабатайұлы (1802-1874) хандық дәуір жойылып, аға сұлтандар басқарған заманның жыршысы.

Дулат Бабатайұлы Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданы Сандықтас қонысында дүниеге келген. Орта жүз құрамындағы найман тайпасынан шыққан (Syinshaliyev, 1997: 4). Өмірі туралы деректер толық зерттелмеген. Өлеңдері ел ішінде ауызша және қолжазба түрінде тараған. Ескіше сауатты, көкірек көзі ашық ойлы, зерделі ақын. Дулатты өз көзімен көріп, оның өлеңдерін жазып, сақтан келген Шыңғыстау ақындары Ғаббас Байділдәұлы мен Шәкір Әбденұлының еңбегі ерекше. Бұл азаматтар Дулат Бабатайұлының өзін көрмесе де оны көрген Байділдә ақсақалдың қолжазбасын сақтап, жұртшылыққа табыс еткен.

Байділдә (1839-1919 жж) Дулат Бабатайұлы жақсы білетін замандас, өкшелес адам болған. Ол Дулат өлеңдерін жазып алып, қолжазба түрінде сақтап келген. Қазақстан ғылым академиясының әдебиет пен өнер институтының қолжазба қорындағы Дулат өлеңдерінің біразы (1500 жолдай) соның сақтауы арқылы жеткен. 1880 жылы Қазанда шыққан «Өсиетнама» кітабында ақынның біраз өсиеттері мен толғаулары енген. Жалпы көлемі сегіз жүз жолдай (Omiraliyev, 1993:113). «Өсиетнама» жинағына оның сол кезеңдегі қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірін шыншылдықпен жырлап бейнелеген қоғамдық ой тудырған толғаулары енген. Дулат ақынның нақыл сөздері, жыр толғаулары, әзіл-оспақ өлеңдері, ел арасында кең тараған.

Әдебиетші, профессор М. Мырзахметов Дулат ақынның толғауларына арқау болған мәселелердің басын былай ашып көрсетеді: «Дулат ақындығы XIX ғасырдың алғашқы жартысында дамып, қалыптасып сол кезеңнің тарихи-әлеуметтік шындығы ақын өлеңдеріне арқау болып өріліп жатты. Дулат творчествасының басты ой сарыны мен өзекті тақырыптары сол кезеңнің саяси-әлеуметтік өмір шындығына тікелей байланысты туындап жатқан құбылыстар болатын-ды», (Babatauly, 1993: 56).

Дулат ақындық құрған заманда хандық құрылыс жойылып, 1822 жыл мен 1867-1868 жылдар аралығында ел билеудің отаршылдық негіздегі аға сұлтандық жүйесі орнағын, ел билеудегі жана терминдік атаулар дүниеге келді, осыған орай қазақ атқамінерлерінің жаңа тобы қалыптасты. Дулат өлеңдеріндегі өткір сын нысанасына алынатын, қазақ атқамінерлерінің жаңадан пайда болған типтері де дәл аға сұлтандық жүйе тудырған, билікке орай туындаған құбылыстар екенін айна-қатесіз танимыз.

Дулат Бабатайұлы халқының патша әкімшілігі тарапынан көрген зорлық-зомбылығымен қоса, жергілікті атқамінер ел билеушілерінің қысым көрсетіп қорлауы, яғни екі елдің екі жақты каналуы, кіріптарлық күйі мен оның бойында осы саясатқа деген өшпенділік сезімін тудырды.

Жауға шабар ерің жоқ
Сақадай болып сайланып...
Жеріңнің алды шұрайын
Дуан салып жайланып
Датыңды айтсаң орысқа,
Сібірге кеттің айдалып.
Патшаның заңын қуаттап,
Жол ашып елді суаттап.
Баладай алдап уатпақ,
Би дегенің би емес,
Ел алдағыш мекері.
Шен-шекпенге құмартқан,
Қанталап көзі мұнартқан,
Саудалап елін тиынға,
Құмартып патша сыйына
Бек дегенің бек емес,
Хан жалшысы нөкері.
Шек-шекпенге сатылып,
Батпаққа елін батырып,
(Bes gasyr zhyrlaydy, 1989:274) –

дейді.

Бұл толғау үзіндісінен байқайтынымыз, ақын орыс отаршылдығы қазақтың жерін емін-

еркін иемденіп, қожалық еткеніне кектенеді. Ресей империясының билеу, басқару жүйесіне мүлде қарсы. Өз мүддесін халықтың мүддесінен жоғары қойған шенқұмар би болыстардың мансапқор және шенқұмар қасиетсіз жандардың көбейгендігіне налиды. Дулат Бабатайұлының өлең-жырларының басты сарыны отаршылдық әрекеттерге рухани қарсылық көрсету. Оның «Тегімді менің сұрасаң», «О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Асқар таудың сәні жоқ», «Айтпасымды айтқыздың», «Ақжайлау мен Сандықтас» жырлары мен би-болыс, байлардың ісін сынап айтқан «Сүлейменге», «Бараққа», «Кеңесбайға» атты арнау өлеңдері бар.

Дулат Бабатайұлының атамекен қоныстың өзге ділі бөтен, діні бөтен жат елдің иелігінде болуына жаны қатты күйзелетінін, туған елінің жеріне, табиғатына деген асқан сүйіспеншілігін оның мына толғауы айқындайды.

Аққан бұлақ сай-салаң,
Шытырман тоғай айналаң,
Жаны жайлау кең алаң,
Атам қонған кең далам!
Мендей сені қызғанар,
Бауырыңда өскен қай балаң?!
Көл қорығын қызғыштай,
Сен десе салам байбалам... –

дейді.

Жыр-толғауларындағы ой бір сарындас боғандықтан біз олардың бәріне бірдей тоқталмаймыз.

«О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Асқар таудың сәні жоқ», «Айтпасымды айтқыздың», «Ақжайлау мен Сандықтас» т.б. жыр толғаулар.

Өз заманындағы дана, көреген ақындардың бірі саналған Дулат Бабатайұлы 1971 жылы өз елінде қайтыс болады.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ халқын екі жақты қанауға қарсы батыл, ашық үн көтерген, арсыз би-болыстың ісін сынаған, қарапайым халықтың қайғы-қасіретін, тауқыметін серпілтуге тырысқан Дулат ақынның толғауларының тағылымды мәні зор.

Шортанбай Қанайұлы (1818-1881) зар заман ағымының айтулы ақыны, Шортанбай ақынның өмірбаяны туралы мәліметтер аз. Дегенмен, кейбір мәліметтерге сүйенсек, Шортанбай Қанайұлының 1818 жылы Түркістанның маңындағы Қаратауда шаруа Қанайдың отбасында дүниеге келген (Syinshaliyev, 1997: 555). Жас шағынан мұсылманша оқып замандастары

қатарлы білім алған. Қазақтың әулиелік орны, киелі мекені Түркістанның болашақ ақынға берген тәлімі, әсері ерекше еді.

Нәтиже мен талқы

Сонымен, эксперимент нәтижелерін зерделей келе мынадай қорытындыға келдік:

Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет», туындысын Ахмет Иугнакидің, Сүлеймен Бақырғанидің шығармаларын оқып, ақын өз танымын кеңейтеді. Білім мен өнер жолын мақсұт еткен ол Түркістанға жалғас жатқан Бұқар, Самарқан сияқты мәдени ошақтарымен де таныспай қалмайды. Мұсылманшылдық жолындағы оқудың нәтижесі оның қолын имамдық дәрежеге жеткізді. Бұл жолда қызмет атқару үшін Түркістаннан Арқаға, Қарқаралыға қарасты Бесата жайлаған Жамантай төренің мекеніне қоныс аударады. Одан кейін Аюлы Ақсу бойын мекендеген Жанғұтты бидің қарамағынан шағын мешіт салдырып, медресе ашады. Өмірінің соңына дейін осы жерде тұрақтап тұрады. Қазақтың байлығының көзі төрт түлік малға толы Арқаның жері, ертеден сал сері, әнші, жыршы, шешен, өнерсүйер адамдардың той-думан, құт мекеніне айналған бұл жер Шортанбай ақынның өміріне, қызметіне, жаңа тың серпіліс береді. Діндарлық жолға түскен, ишанға Арқа жұртының өмірі ой салдырады. Бұған дейін өзінің өмір сүру салтының мүлде өзгеше болғандығын түсінеді. Себебі, Түркістан, Самарқанд халықтарының той думаннан гөрі, дінді насихаттауға ерекше көңіл бөлетін, дінге «бас ұрған», халық мешіт пен медресені басына көтеріп азан шақырып, аят оқып, дін хадистерін жаттап оны халыққа насихаттаумен айналысатын. Шортанбай Қанайұлының өзі де осы жолды ұстанған болатын. Енді ойланып қараса, өмірде діннен басқа да қызықты салалар бар екен. Алайда, Шортанбай мешіт ашып, діни жұмыс істей бастағанымен дін жолына шын беріліп түсе алмайды. Дін жолы да, өнер жолы да Шортанбай ақынды қызықтырады. Өмірден, өнерден қол үзу де, дін жолынан бас тартуда жөнсіз. Не істек керек? Ойланады. Толғанады. Шортанбай ақын екеуін де бірдей алып жүруге тырысады. Амалын тауып дінді де, өнерді де серік етуге бел буады. Жиын топтың әуеніне қарай әрекет қылады. Діни рәсім керек жерде тақуалықпен көрініп, оның иман шартын бұзбайды. Маңына шәкірттер жиып, медреседе тәлім береді. Жастық шақтың қызығы оны ойын-сауыққа жетелейді. Ел толған төкпе ақындарың айты-

стары, жыршы-жыраулардың тамаша толғау, жырлары өнерге әуес, сөзге жүйрік тілге шешен Шортанбайдың жанына жағады. Енді ел жұрт Шортанбайды ишан деуден гөрі төкпе ақын деп атап кетеді (Auezov, 1991: 214).

Зерттеуші ғалым Х.Сүйіншілиевтің көрсетуі бойынша, Шортанбай ақынның шығармалары 1882 жылдардан бастап, өлең, толғаулары бөлек кітап көлемінде жарық көреді. «Тар заман», «Опасыз жалған», «Байды Құдай атқаны», «Айттым сәлем», «Асан қожаға» т.б. енген. Оның шығармаларын, әсіресе патша отаршылығына қарсы қауым, ұлттық еркіндікті жоқтаушылар, мұсылманшылықты дәріптеушілер құшағын жая қарсы алды. Шортанбай Қанайұлы – XIX ғасырдағы қазақ қоғамдық ойын қалыптастыруға ерекше ықпал жасаған айтулы тұлға. Оның шығармашылығы Ресей империясының отарлау саясатының шырқау шегіне жеткен тұсына сай келеді. Сол тарихи кезеңнің болмысы, халықтың көкейіндегі ойдың басты түйіндері ақынның шығармашылығында жатыр.

Шортанбай ақын «Зар-заман» толғауында қазақ халқының өміріне орыс отаршылдығымен бірге енген саяси-әлеуметтік өзгерістерді, ұлттық дәстүр салтымыздың «қаймағын» бұзған кесепатты іс-әрекеттерін батыл түрде ашық жырлайды.

Енді «Зар-заман» толғауына талдау жасайық.

Мынау заман қай заман !?

Азулығы бар заман,

Азусызға тар заман.

Тарлығының белгісі

Жақсы жаннан түңілген,

Жаман малға жүгінген,

Мұның өзі тар заман.

Зарлығының белгісі

Бір-бірлерін күндеген.

Жай-жайына жүрмеген,

Мұның өзі тар заман

Мұсылманнан хал кетті,

Тәңірім болғай демесін!.....

деп жырлағанына қарағанда заманның ауыртпалығы қиындығы барша халыққа бірдей түсіп тұрмағандығын аңғартады.

Патша өкіметі өзінің саясатын қол шоқпары болған, сойылын соққан, би-болыстар арқылы жүргізгені мәлім.

«Заман қайтып оңалсын.

Адам қайтып қуансын.

Майыр болды сыпайың.

Арылмастай дерт болды
 Нашарға қылған зорлығың.
 Кінәзді көрдің піріндей,
 Тілімәшті көрдің биіндеі,
 Дуанды көрдің үйіндеі
 Абақты тұр қасында,
 Қазылып қойған көріндей,
 Байлар ұрлық қылады,
 Билер жейді параны,
 Сақтап қойған сүріндей
 Заманның түрі бұзылды
 Текеметтің түріндей»
 (Dosmukhameduly, 1991: 102),

деп, қазақ халқының дәстүрлері өмір салтының бұзылуы, шаруашылығының дағдарысқа ұшырауы, би-болыстардың отаршылдардың қолшоқпары болып, халқын жер-судан ығыстырып, алым-салықтың түрлерін көбейтіп өзге жұрттың қанауына түсіргеніне қынжылыс білдіреді.

Ақын 1881 жылы қазіргі Қарағанды мен Жезқазған облыстарына қарасты Шет ауданы жерінде қайтыс болады. Қорыта келгенде, Шортанбай Қанайұлы өзі өмір сүрген заманының қарапайым халыққа түсірген қайғы-қасіретін шынайы бейнелеген, келеңсіз құбылыстарды сынаған сыншыл ақын. Шортанбай ақынның «Зар-заман» туындысы оның айрықша бір терең ойлы мұңынан туындаған заманға шаққан мұңы, азаматтық көзқарасы деп бағалануы тиіс.

«Зар заман» дәуірінің айбынды ерекше ақынының бірі – Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығы қазақ жері талауға түсіп, кең байтақ жері тұтас отарланып, халқы бодандыққа түскен уақытқа тура келеді.

Мұрат Мөңкеұлы 1843 жылы Атырау облысының Қарабау ауылында туған. Х. Досмұхамедұлы ақын өмірінен берген мәліметі мынадай: «Мөңке баласы Мұрат 1843 жылы туып, 1906 жылы 63 жасында опат болады.

Туған жері Орал облысы, Гурьев уезі, Қарабау деген жер. Жүрген жері – Бөкейлік. Мұраттың ата-тегі мал баққан шаруа қазақ. Мұрат жасында аз-кем молдаға оқығаны болған. Мұрат бала күннен-ақ өлең айта бастаған. Ол бестен асқан соң той-тобырда өлең айтуды місе тұтпай, заманындағы айтқыштардың бәрін айттысып жеңген» (Madibaeva, 1998: 56-57).

Мұрат ақынның шығармалары тұңғыш рет 1908 жылы Қазан қаласында Кәрімовтердің баспаханасында «Мұрат ақынның Ғұмар Қазыұлына айтқаны», деген атаумен шыққан жинақ басылды. Сондай-ақ 1924 жылы Халел Досмұхамедұлы Ташкентте «Мұрат ақын сөздері» атты шығармаларының жинағын шығарды (Auezov, 1991: 216).

Мұрат ақынның басқа «Зар-заман» ақындарынан ерекшелігі, өзінің жыр-толғауларының көпшілігі ата-қоныс құтмекен, тіршілік көзі, өзге жат орыс жұртының иелігіне өткен жер мәселесіне арналған.

Қорытынды

Біздің пікірімізше, қай заманды болмасын жер мәселесі өте өзекті, күрделі ауқымды мәселе.

Ата-бабаларымыз мұра етіп қалдырған атамекен жеріміздің байлығының жат елдің билігінде болғандығына өкініш білдіреді.

Еділді тартып алғаны –
 Етекке қолды салғаны.
 Жайықты тартып алғаны
 Жағаға қолды салғаны.
 Ойылды тартып алғаны –
 Ойдағысы болғаны...
 Мал мен басты есептеп,
 Баланың санын алғаны.
 Аңғарсаңыз жігіттер.
 Заманы тағы да
 Бір қырсықтың шалғаны, –

дейді.

Мұрат Мөңкеұлы «Үш қиян» «Сарыарқа» «Қаз туған» толғау-дастандарында ежелден ата-қоныс мекен болған жерден айырылып, тіршілікке қолайсыз шөлейтті жерге ығыстырылған, туған халқының өмірінің шырқы бұзылып, кері кеткенін, ашына жырлады. Мұрат Мөңкеұлы 1906 жылы 63 жасында, Жайық бойындағы Өрлік поселкісінде қайтыс болды.

Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Мөңкеұлының жыр-толғауларындағы сарын, идея, солармен тұтас замандас ақындардың да жырларына арқау болған еді. Сондықтан біз басты ірі өкілдеріне ғана тоқталдық.

Әдебиеттер

- Қойгелдиев М. Отаршылдыққа қарсы күрес кезеңдері. – Алматы: Қазақ тарихы, 1993. – 41 б.
Мырзахметов М. Отаршылдық дәуіріндегі әдебиет. Жұлдыз, 1993. – 189 б.
Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 192 б.
Дулат Бабағайұлы. Қазақстан ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2001. – 294 б.
Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1997. – 4 б.
Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. – Алматы, 1993. – 113 б.
Дулат Бабағайұлы. Толғаулар. // Қазақ тарихы. – Алматы, 1993. – 56 б.
Бес ғасыр жырлайды. I том. – Алматы, 1989. – 274 б.
Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1997. – 555 б.
Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 214 б.
Досмұхамедұлы Х. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1991. – 102 б.
Мәдібаева. Зар-заманның азұлы ақыны // №3,4. – Алматы: Жалын, 1998. – 56 б.
Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 216 б.

References

- Auevov M. (1991). Adebiet tarihy [The history of literature]. Almaty, 192 b. (In Kazakh)
Auevov M. (1991). Adebiet tarihy [The history of literature]. Almaty, 214 b. (In Kazakh)
Auevov M. (1991). Adebiet tarihy [The history of literature]. Almaty, 216 b. (In Kazakh)
Bes gasyr zhyrlyady. (1989) [Beat the 5th Century]. No I. Almaty, 274 b. (In Kazakh)
Babatayuly Dulat. (2001). Qazaq Ultyk entsiklopediasy [National Encyclopedia of Kazakhstan]. Almaty, 294 b. (In Kazakh)
Babatayuly Dulat. (1993). Tolgaular. [Overflowing]. Kazakh History. Almaty, 56 b. (In Kazakh)
Dosmukhameduly Kh. (1991) Qazaq tili zhoenindegi zertteuler. [Research on the Kazakh language]. Almaty, 102. (In Kazakh)
Koigeldiyev M. (1993). Otarshylykka karsy kures kezenderi [Stages of anti-colonialism]. Kazakh history, Almaty, 41 b. (In Kazakh)
Madibaeva. (1998). Zar-zaman azuly akyny [The oldest poet of the past]. №3,4. Almaty: Zhalyyn, 56 b. (In Kazakh)
Myrzakhmetov M. (1993). Otarshyldykka karsy kures [Literature of colonial era]. Almaty: Zhuldyz, 189 b. (In Kazakh)
Omiraliev K. (1993). Abay aforizmi [Abai's aphorism]. Almaty, 113 b. (In Kazakh)
Suyunshaliyev H. (1997). Qazaq adebietinin tarikhy [History of Kazakh literature]. Almaty, 4 b. (In Kazakh)
Suyisaliyev H. (1997). Qazaq adebietinin tarikhy [History of Kazakh literature]. Almaty, 555 b. (In Kazakh)